

TARİHTE BİLİNEN İLK ALTIN RESESYONUNA NEDEN OLAN BİRİSİ OLARAK ALTIN VE TUZ KRALI MANSAMUSA’NIN SERVETİNİN EKONOMİK YANSIMALARI

Cengiz Toraman¹

Elif Ulucenk²

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Mansa Musa’nın dönemine yaptığı finansal etkiyi ve servetinin kaynağını açıklamaktır. Mali İmparatorluğu’na altın çağını yaşatan Mansa Musa’nın 14. yüzyıla ait serveti, güncel literatür için henüz cevaplanamamış bir tartışma sorusudur. Günümüz ekonomisinde tutarının tam olarak hesaplanamadığı bu servetin, yaklaşık 400 milyar \$ olduğuna yönelik iddialar bulunmaktadır. Dünya altın rezervinin yarısı veya 1/3’üne hâkim olan Mali İmparatorluğu’nun dünya haritasında konumlanmasına etki eden hadiselerden biri de, Mansa Musa’nın Kuzey Afrika ve Orta Doğu arasında, 1324- 1326 yıllarında yapmış olduğu görkemli “hac yolculuğudur.” Tarihte eşi benzeri görülmemiş ve çoğunluğu altın harcamasıyla finanse edilen bu yolculuğun, Mısır’a finansal etkisi 12 yıl sürmüştür. Ancak bu hac yolculuğu sayesinde Mansa Musa ve ülkesi, Afrika’nın tamamında, Orta Doğu’da ve Avrupa’da büyük bir üne kavuşmuştur.

Anahtar Sözcükler: Altın, Mansa Musa, Mali İmparatorluğu, Batı Afrika.

JEL Sınıflandırması: F30, N 57, N 97.

ECONOMIC REFLECTIONS OF THE WEALTH OF MANSAMUSA AS THE KING OF GOLD AND SALT, CAUSING THE FIRST KNOWN GOLD RECESSION IN THE HISTORY

ABSTRACT

The aim of this study is to explain financial impact to his period of Mansa Musa and the source of his wealth. The wealth at 14th century of Mansa Musa, who brought to its golden age the Mali Empire is yet an unanswered discussion question for the current literature. There are claims to be \$ 400 billion

¹ Prof.Dr., İnönü Üniversitesi, İİBF İşletme, cengiz.toraman@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8601-5542

² Dr., Muhasebe Finansman, elifulucenk@outlook.com, ORCID: 0000- 0001- 6545- 6621.

Atıf (Citation): Toraman, C., Ulucenk, E. (2023). Tarihte Bilinen İlk Altın Resesyonuna Neden Olan Birisi Olarak Altın ve Tuz Kralı Mansa Musa’nın Servetinin Ekonomik Yansımaları. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*(24), 67-80.

Research Article / Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Received: 26.09.2022

Revizyon Tarihi / Revised: 27.12.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 11.01.2023

approximately this wealth that can't be calculated exactly of amount in today's economy. The empire of Mali, which controls half or 1/3 of the world's gold reserves, one of the events affecting its positioning on the world map is glorious "pilgrimage" between 1324- 1326, between North Africa and the Middle East of Mansa Musa. Unprecedented in history and of this journey which was mostly financed by gold expenditure lasted 12 years the financial impact to Egypt. However, thanks to this pilgrimage, Mansa Musa and his country gained a great reputation throughout Africa, the Middle East and Europe.

Keywords: Gold, Mansa Musa, Mali Empire, West Africa.

Jel Classification: F30, N57, N97.

1. GİRİŞ

Mali İmparatorluğu, batı Afrika'nın ilk büyük devleti Gana İmparatorluğu'nun tüm topraklarını fethederek, kurucusu Mansa Sundiata Kieata'nın liderliğinde Atlas Okyanusu'nun sahillere dek genişlemiştir. Nijer nehri ve çevresinde kendi medeniyetini kurarak, zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan Mansa'nın³ vefatının ardından yerine geçen hükümdarlar taht kavgası yaşamamış olsalar da başarılı fetihler gerçekleştirip Sundiata Keiata'nın izinden gitmeye devam etmiştir.

Devletin dokuzuncu hükümdarı olan Mansa Abubakari, Atlas Okyanusu'nun keşfini hedeflemiş ve 3000 gemilik maiyetle birlikte sefere çıkmıştır. Ancak Abubakari bu seferden bir daha geri dönmemiş ve yerine naip olarak bıraktığı hükümdar yardımcısı Musa, 10. Mansa olarak devletin başına geçmiştir. Mali İmparatorluğu, Mansa Musa döneminde altın çağını yaşamış ve özellikle ekonomik ve finansal yansımaları açısından olağanüstü hadiselerle tanıklık etmiştir. Bunlardan en önemlisi de kuşkusuz Mansa Musa'nın "görekemli hac yolcuğu ve bu yolculuğun bütçesi" olmuştur.

Bu çalışma, dünya finans tarihine Mansa Musa'nın yaptığı etkiyi ve sahip olduğu servetin kaynağını açıklamaktadır. Bunun için öncelikle Batı Afrika'nın İslamiyet ile tanışması ve yükselen İslam İmparatorlukları hakkında bilgi verilmiş, sonrasında Batı Afrika'daki altın ve tuz ticareti ile Mali İmparatorluğu'nun ekonomisi tanıtılarak, servetiyle dünyanın en zengin insanı olma unvanını halen korumayı başaran Mansa Musa'nın yaşam öyküsü ve finans dünyasına yönelik etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. İSLAMİYET VE BATI AFRİKA

Afrika'nın İslâmiyet'le ilk teması Birinci ve İkinci Habeşistan hicretleriyle (615, 616) olmuş, daha sonra Hz. Ömer devrinde (634-644) Amr b. Âs tarafından Mısır'ın fethedilmesiyle de (641) kıta toprakları Müslümanlara açılmıştır (TDV İslam Ansiklopedisi, Afrika maddesi). Kızıldeniz'in karşısında bulunan, Al-Najashi'nin hükümdarlığındaki, Zeila'daki Axum sarayına sığınan Müslümanların hicretiyle birlikte Afrika kıtası İslamiyet ile tanışmıştır. Bu göç İslam'ın

³ Sahraaltı bölgesinde, özellikle Batı Afrika bölgesindeki krallıklarda kralların kullandıkları imparator anlamında bir unvandır. "Kralların Kralı" anlamına gelmektedir. Mali İmparatorluğu'nda "Mansa" daha çok I. Musa ile özdeşleşen bir kavramdır.

ilk büyük zaferlerinden biridir. Muhacirlerin ilk hicreti sayesinde, Eritre kıyı şeridi Müslümanlar için güvenli bir liman olmuş ve İslamiyet, Arap yarımadası dışında farklı bir coğrafyada ilk kez yaşanmaya başlamıştır. Araplar; Hz. Muhammed'in vefatından 7 yıl sonra Afrika'ya ilerlemiş ve İslamiyet 2 nesil içerisinde Afrika Boynuzu⁴ ve Kuzey Afrika'ya yayılmıştır (Haghnava, 2014:125). Halife Hz. Ömer döneminde (634-644) 641 yılında Amr b. Âs Mısır'ı fethetmiş ve böylece Müslümanlar için Afrika kıtasının toprakları açılmıştır. Müslümanlar, fetih rotalarında Afrika'yı hedefledikçe kıtada İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştır. Nihayetinde Tarık Bin Ziyad komutasındaki İslam ordusu Tanca'ya kadar fetih gerçekleştirmiş böylece Kuzey Afrika'da Bizans'ın gücü son bulmuştur. Kuzey Afrika İslam dinine biat etse de hilafetin Abbasilere geçmesinin ardından, merkezi yönetimden bağımsız devletler kurulmuştur (<https://islamansiklopedisi.org.tr> (03.08.2021)) Batı Afrika'nın İslam ile tanışması için girişimler yine aynı yüzyıllarda başlamıştır. Bu sebeple, Sahra Altı Batı Afrika'da Müslümanlığın başlangıcında altın arayan Müslüman göçmen tacirlerin etkili olduğu ileri sürülebilir. Tacirlerin bölgedeki varlığı, yerli nüfus üzerinde etkili olmuştur. Sahra Altı Afrika da Müslümanlık, David Robinson'un çalışmasında tanımlandığı üzere 3 aşamada ele alınabilir (Hamilton, 2019: 202- 203).

- *Azınlık veya Karantina Devri*: Transsahra ticaretine dâhil olan tacirlerin devridir. Bahsi geçen bu tacirler ve aileleri şehirlerde Müslümanlar olarak tanımlanan mahallelerde yaşamlarını sürdürmüştür. Onlar, Paganlar veya Gayrimüslimlerin içinde azınlık topluluğu oluşturmuşlardır.
- *Mahkeme Devri*: Tacirlerin yanı sıra devlet yöneticilerinin İslamiyet'i benimsediği devirdir. Bu devirde, özellikle şehirlerin haricinde yerel dini uygulamaları değiştirmek için ayrı bir çaba gösterilmemiştir.
- *Çoğunluk Devri*: İslamiyet'in bölgesel güce erişmeye başladığı devirdir. İslamiyet, tacir ve yöneticilerin ötesinde yerli nüfusun yaşadığı kırsal bölgelere erişmiştir.

Bu üç devir, Sahra Altı Afrika'da İslamiyet'in ilerleyişini açıklamaktadır. Önce kıtaya gelen Müslüman tacirler, inançlarını yerli tacirlere tanıtmıştır. Sonra ticari faaliyetler, kar ve güç için giderek değerlendirilmiş, siyasi liderler ise İslam'ı öğrendikçe benimsemiştir (Hamilton, 2019: 202- 203). Batı Afrika'da kurulacak İslam İmparatorluklarının temelleri de böylece atılmıştır.

Bölgede ticaret geliştikçe Nijer, Sahra'daki ticaret yollarıyla Batı Afrika'daki altın madenlerini bağlayan yollar sunmuştur. Nehirler üzerinde, Jenne ve Timbuktu'nun en bilineni olduğu ticaret kasabaları kurulmuştur. Milattan Sonra (M.S.) 6. yüzyıldan itibaren Nijer Havzasında ve yakınlarında çokuluslu bir dizi devlet kurulmuştur (Pringle, 2006: 11). Afrika toplumunda yerleşik hayatın ve şehirciliğin ilk uygulamalarının yaşandığı Batı Afrika, Orta Çağ Dönemi'nde imparatorlukların yükselişine tanıklık etmiştir (Oulhadji, 2018:1). Bu devletlerden ilk üçü; Gana, Mali ve Shangai imparatorluklarıdır. İlki, M.S. 300 ile 1200 yılları arasında

⁴ Afrika Boynuzu(Horn of Africa); Doğu Afrika'da Etiyopya, Eritre, Cibuti, Kenya ve Somali'yi kapsayan bir yarımadadır (<https://ec.europa.eu/> (03.08.2021)).

hüküm sürmüş ve günümüz sınırlarında Mali ile Moritanya'ya yakın Gana İmparatorluğu'dur. Günümüz Gana Cumhuriyeti ise ismini aldığı bu imparatorluğun oldukça güneyinde yer almaktadır. İkincisi, 12. ve 15. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş, altın çağını Mansa Musa ile yaşamış olan Mali İmparatorluğu ve üçüncü ise 14. ve 16. yüzyıllar arası hüküm sürmüş, günümüz Mali Cumhuriyeti'nin doğusunda kalan Gao'nun başkenti olduğu, Songhai İmparatorluğu'dur (Pringle, 2006: 11). Kıtada Müslüman tacirlerin etkisi ve yerli halkın İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte ticari hareketlilik başlamış ve bahsi geçen imparatorluklar başta altın ve tuz ticareti olmak üzere kendi yüzyıllarında ticaretin öncü devletlerinden olmuştur.

3. BATI AFRİKA'DA ALTIN VE TUZ TİCARETİ

M.S. 300'den 1000'li yılların ortalarına dek Gana İmparatorluğu'nda kuzeyde Berberilerle, güneyde Batı Afrikalılarla ticari faaliyetler sürmüştür. Özellikle altın ve demir zenginliğine sahip olan Gana'da uzun yıllar boyunca ekonomik büyüme devam etmiştir. İmparatorlukta kralın rolü; Sahra'nın Berberi tacirlerle ticaretini organize etmek, tacirlerle iyi ilişkiler kurmak, dini bir lider olup ayrıca halkın kurucu ataları Soninke'nin⁵ yeryüzündeki temsilcisi olmaktır. Şüphesiz bu imparatorlukta en önemli ticari ürün "*altın*" olmuştur. Altın; yerli halk için mücevher yapımında kullanılmış olsa da uzak topraklara bilhassa Akdeniz'e ticareti yapılmıştır. Gana Kralı; devleti için tüm külçeleri muhafaza etmiş, madenciler ve tacirlerin tüm altın tozunu elinde tutmasına izin vermiş olsa da nihayetinde altın ticaretini kendisi kontrol etmiştir (McKissack & McKissack, 1994: 22-23'ten aktaran: Nwoke, bt: 78). Tacirler için Gana İmparatorluğu artık "*Altın Ülkesi*" ve Gana İmparatorları ise "*Altının Efendileri*" olarak anılmaya başlanmıştır (Baker, 2015:3).

Altın ve diğer ürünlerin ticareti başlangıçta takas sistemiyle gerçekleşmiştir. Etnotarihsel iddialara göre alışverişte uygulamanın işleyişi; Berberi tacirlerin, ürünlerini ortaya koyup davula vurarak satış istekleriyle ilgili duyuru yaptıktan sonra ürünün yanından ayrıldıkları, buna karşılık Soninkeli madencilerin ürünü inceleyip beğendiğini ayırdığıdır. Nihayetinde fiyatta (değerde) anlaşılırsa ürünü alıp gittikleri, eğer anlaşılmaz ise geri dönüp, daha sonra başka bir tur için bir kez daha pazara geldikleri iddia edilmiştir (Mann, 1996: 23'ten aktaran: Nwoke, bt: 78).

Afrika coğrafyasında tuz ise daha çok getiri elde etmek üzere vergiye tabi tutulan, ekonomik değeri yüksek bir üründür. Tuz ticaretinin vergisi; bölgeye gelen her eşek yükü tuz için bir altın, bölgeden çıkan her eşek yükü tuz için iki altındır. Bölgedeki tuzun çoğu, Sahra Çölü'nde bulunan Taghaza'daki madenlerden elde edilmiştir. Tuzun yerden çıkarılması oldukça zorlu bir iştir. Madende çalışanların çoğu savaş esiri veya suçlusu oldukları için ölüm cezası olarak oraya gönderilen kişilerdir (McKissack & McKissack, 1994: 84'den aktaran: Nwoke, bt: 78). Bahsi geçen yüzyıllarda altın ve tuz, günümüz ekonomisinde olduğu üzere yüzeyin altındaki en değerli metaller arasındadır. Gana İmparatorluğu, bol miktarda altın ve tuz içeren çok sayıda maden ve en yoğun Sahra-ötesi ticaret yollarının güney duraklarını belirleyen birkaç

⁵ Antik Gana'nın kurucuları olup, (Sarakole, Seraculeh, Serahuli) soyundan gelen Mande halkıdır. Sonike'nin alt grupları arasında Maraka ve Wangara bulunmaktadır (NALRC, bt. : 1).

önemli vaha kasabasını kapsamıştır. Madenlerin çıkarılmasıyla ilgili sahip olunan teknik bilgi, çöldeki ihracat yollarının kontrolüyle birleştiğinde imparatorluğun gücü yaklaşık 300 yıl karşı konulmaz bir hal almıştır (Gearon, 2012: 6). Gana İmparatorluğu'nun başkenti olan Kumbi Saleh; büyük ve hareketli bir yapıya sahiptir. Şehrin bir bölümünde kral yaşarken, diğer bölümünde Kuzey Afrikalı Arap Müslüman tacirler yaşamıştır. O dönem, Kumbi Saleh'deki pazar, Batı Afrika'nın en önemli pazarı olmuştur (Okonkwo, 2011: 1). Trans-Sahra Ticaret yolunda altın ve tuz ticaretinin yanı sıra gümüş, bal, fildişi, mücevher, alet, metal, deri eşya, hayvan ve Gana'dan ise kumaş ile nadir kuşlar alınıp satılmıştır. Ayrıca köleler de bu ticaretin bir parçası olarak takas edilmiştir (Nwoke, bt: 79).

Arapça kaynakların düzensizliği ve mevcut arkeolojik kayıtların belirsizliği sebebiyle, Gana İmparatorluğu'nun yıkılışıyla ilgili kesin bir ifade bulunmak güçtür (<https://www.hackensackschools.org> (09.08.2021)). Murabit kabilesinden Müslüman bir lider İbn Yasin'in generallerinden biri olan Ebu Bekir, Almoravids ve Berberi atlılarından (M.S. 1076) oluşan büyük bir orduyla Gana'ya saldırmış ve başkenti Kumbi Saleh'i ele geçirmiştir. Daha sonra, Antik Gana İmparatorluğu eski gücüne bir daha kavuşamamış ve M.S. 1250'de Mali İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Tarihin en zengin devletlerinden biri olan Mali İmparatorluğu'nun kuruluşu ve sahip olduğu zengin yeraltı kaynakları çalışmada ayrı bir konu başlığında incelenmiştir (Okonkwo,2011: 2).

4. MALİ İMPARATORLUĞU VE EKONOMİSİ

Tarihte, çoğu zaman bir krallığın düşüşü, diğerinin yükselişini perçinlemiştir. Gana İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olan Mandingolar, 11. yüzyılda Gana İmparatorluğu'nun gerilemesinin ardından, Mali İmparatorluğu'nun kurucuları olmuştur. (Oulhadji, 2018: 5). Mandingolar günümüz Batı Afrika'nın Nijer ve Senegal plato bölgesinde yaşamış Mandinke'den bir zenci topluluktur (Awortu & Michael, 2018: 29). Mandika kralı Nare Maghan'ın 20 Ağustos 1190'da doğan oğlu Sundiata Kieata, Mali İmparatorluğu'nun kurucusudur. Kurucu kraldan sonra taht Sundiata Kieata'nın kardeşi Dankeran Touman'a kalmıştır (Awortu & Michael, 2018: 31). Mema Kralı'nın sarayına sürgün edilen Sundiata, bu sarayda kralın danışmanı olmuştur. Bu sırada Sosso İmparatorluğu⁶ Mandika'yı fethetmiş, Mandika halkı da Sundiata Kieata'dan yardım istemiştir. Henüz 18 yaşındaki Prens, Mema'da bir ordu kurarak 1235 yılında, Kriana Savaşı'nda büyük bir galibiyet elde ederek Mali İmparatorluğu'nu kurmuş ve Sundiata Kieata, Mali'nin yeni Mansa'sı (İmparatoru) olmuştur. "Aslan Kral" olarak anılan Sundiata Kieata, birçok fetih gerçekleştirerek krallığın, bir Batı Afrika İmparatorluğuna dönüşmesine yönelik temelleri atmıştır (Pearson, 2020: 1).

Sundiata Kieta; Wangara'daki altın madenlerini ele geçirmiş, ticaret yolları arasında bağlantı oluşturabilmek üzere Niani'yi devletinin başkenti yapmış ve böylece Batı Afrika'da refahı, barışı ve egemenliği sağlamayı amaçlamıştır. Mali İmparatorluğu bu esaslar üzerine 1500 yıl boyunca gelişimini devam ettirmiş ve Batı Afrika; ilim, hukuk ve ticaret merkezi haline gelerek 14. yüzyılda zirve dönemini yaşamıştır (Paterno, 1994: 4). Dağlarla çevrili,

⁶ Gana İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Güney Moritanya'da Koumbi-Saleh'de (bugünkü Mali bölgesinde) kurulan krallık

ormanlık ve nehirlere yakın bir konumda olan Niani ticarete çok uygun bir yerleşim merkeziydi. Mali imparatorluğu döneminde, Gana'nın başlattığı altın ve tuz ticaretinin kontrolü devam ettirilmiş ayrıca devletin ticari faaliyetlerine bakır madenlerinin işletilmesi de eklenmiştir. Kervanlara ve ticaret yollarına da hükmeden imparatorluk, 25.000'e yakın deveyle Mali'yi Kuzey Afrika'ya bağlamıştır. Ticareti yapılan ürünler arasında; fildişi, atlar, silahlar, pirinç kaseleri ve kitaplar bulunmaktadır (NJSFB, 2021: 13). Topraklarında üç büyük altın madenine sahip olan Mali İmparatorluğu'nda altınların tamamı Mansa'nın olup, imparatorluğun zirve döneminde dünya rezervinin yaklaşık yarısına tekabül etmekteydi. Mali İmparatorluğu'nda tuz da çok önemi bir iktisadi varlıktı. Afrika'da ve bilhassa çöl ülkelerinde tuz oldukça stratejik öneme sahip bir maddedir. Zira tuz, sıcak havalarda ve uzak mesafelerde gıda ürünlerinin korunmasında önemli bir bileşendir. Bu nedenle Malili tacirler, sahip oldukları tuz madenleri nedeniyle, tuz ticaretinden büyük bir servet elde etmişlerdir (Pearson, 2020: 2). Mali İmparatorluğu'nun bir diğer önemli gelir kaynağı da toplanan vergiler olmuştur. Dönemin şartlarına uygun bir vergi sistemi oluşturan devlet, sınırlarına giren her bir ons altın, bakır ve tuz üzerinden vergisini almıştır. Mali imparatorluğu genelinde standart bir para birimi olmadığından, bölgesel koşullara uygun olarak altın tozu ve külçeleri, tuz ve bakır, zaman içerisinde para birimleri olarak kullanılmış ve dolaşımda yer almıştır. Emek yoğun çalışma şekli, imparatorluğun refahının muhafazasında çok büyük öneme sahip olmuştur. Krallar zenginliğin artması için günümüz uygulamalarında yer alan prim bazlı ödeme şeklini anımsatan bir yöntemle, halk ağır işlerde çalışmaya teşvik edilmiş ve devlete kazandırdıkları gelirlere göre ödemeler yapılmıştır. Örneğin, memurlara topladıkları gelire göre ödeme yapılmış, yetkililere altın, bilezik, kolye gibi değerli eşyalar verilmiştir. Öte yandan en önemli ödül ise seçkinliğin ve yüksek onurun simgesi olan pantolon olmuştur (Awortu & Michael, 2018: 30).

Çağında, altın ve tuz ticaretinin tekeli oluşturmuş Mali imparatorluğu'nun kurucusu Sundiata Kieata, yaşamı boyunca birçok sefer düzenleyerek devletinin sınırlarını genişletmiş ve Batı Afrika'da barışçıl bir politika izlemeye dikkat etmiştir. 1255'teki vefatının ardından 1312 yılına dek imparatorluğun başına geçen sonraki Mansa'lar kurucu lider Sundiata Kieata'nın kadar olmasa da imparatorluğun büyümesinde önemli katkıları olmuştur. Mali İmparatorluğu altın çağını, servetinin günümüz ekonomisinde dâhi ölçülemediği ve dünyanın en zengin insanı, "*Altın Kralı Mansa Musa*" ile yaşamıştır.

5. ALTIN KRALI MANSA MUSA

Mali İmparatorluğu'nun 9. Mansa'sı olduğu bilinen Abubakari Keita, 1312 yılında Atlantik Okyanusu'nun keşfine büyük bir ilgi duymuş ve bu amaçla öncelikle Atlantik kıyılarının bulunması için 200 adet tam donanımlı gemi ve 100 adet erzak teknesiyle bir keşif gezisine destek olmuştur. Uzun bir süre sonra gönderilen bu teknelerden sadece bir tanesi geri dönebilmıştır. Ancak bu sonuç Atlantik Okyanusu'nu keşfetmek isteyen Abubakari Keita'nın içerisindeki keşif isteğini iyice arttırmıştır. Mansa Abubakari, yine aynı amaçla, çok büyük bir filo oluşturmuş ve kendisi de bizzat bu filoya kumanda ederek yeni bir sefere çıkmıştır. Mansa Abubakari'nin sefere çıkmasının ardından imparatorluğun başta vekâleten bir Mansa'ya ihtiyacı doğmuş olsa da Abubakari Keita bu seferden bir daha geri dönememiştir.

Mali imparatorluk geleneğinde mansa (kral) hacca gittiğinde veya bir sefere çıktığında yerine bir vekil (naip) tayin bırakırdı. Eğer Mansa çıktığı seferden geri dönemeyse, atanmış vekil tahta geçerdi. Mansa Abubakari Keita II (Musa'nın selefi) Atlantik Okyanusu'nun sonlarını bulmak için çıktığı seferden geriye dönmeyince yerine vekil olarak bıraktığı I. Musa Mali İmparatorluğu'nun yeni mansası oldu. Abubakari Keita'nın hedefi Mali'yi bir deniz imparatorluğuna dönüştürmek idi. I. Musa ise denizlerde ısrar etmeyip, doğu topraklarını hedefledi. Yeni mansa olarak I. Musa'nın bu tercihi, devletine ve kendisine dünyanın en büyük zenginliği getirdi (Harris, 2020: 1).

Atlantik kıyılarından, Nijer Nehri'nin kıvrımlarına dek doğudan batıya, kurak Sahra Altı Afrika'dan, Ekvatorial Afrika'nın yeşil ormanlarına kadar uzanan Mali; yarım milyon mil karelik bir alanı kaplamıştır. İmparatorluk büyüdükçe sınırlarında sayısız dil konuşulmaya başlanmış, toplulukların çoğunluğu Müslüman olsa da farklı dinlerin mensuplarıyla birlikte yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Dolayısıyla I. Musa'ya, muazzam büyüklükte ve yönetilmesi oldukça güç bir imparatorluğun mansalığı da bu şekilde miras kaldı (Harris,2020: 2).

Mansa Musa, Mali İmparatorluğunda etkili bir yönetim modeli izleyerek mevcut istikrar ve güven ortamını daha da geliştirmiştir. İmparatorluğun emri ve kontrolü altında olan altın madenleri gibi tuz madenleri de devlet kontrolü altına alınmıştır. Böylece altın ve tuz, Mali İmparatorluğunun temel gelir alanları olarak, yaşanan ekonomik refahın başlıca aktörleri olmuştur. Mansa Musa döneminde imparatorluk, kuzeyden ve güneyden gelen tacirler için oldukça cazip bir ticaret merkezi haline aldı. Mansa Musa sahip olduğu etkili yönetim kadrosu ve güçlü ordusu ile Mali'deki kaotik bölgelerde bile düzen sağlanmış ve tacirlerin güven içerisinde işlerini yürütebilmeleri sağlanmıştır. Böylece, Mısır ve Fas gibi farklı ülkelerden gelen tacirler, ticaret yapabilmek için Mali imparatorluğuna akın etmişlerdir (Oulhadji, 2018: 29). Öte yandan altın yatakları; kasten aşamalı olarak uzak tutulmuş ve bu konuda Sudanlı araçlar kullanılarak “*sessiz ticaret*” uygulaması benimsenmiştir. Böylece bölge yabancı tacirlerden gizli tutulabilmiştir. Harris (2020: 4) çalışmasında sessiz ticaret uygulamasını, “*yabancı tacirler ürünleri doğal bir sınıra –nehir kıyısı veya orman gibi- bırakıp çekilirler, ardından madenciler de ürünleri inceleyip, ödemeye razı oldukları altın miktarını bırakılan ürünlerin yanlarına koyarlarmış. Eğer tacirler için de bu teklif kabul edilebilir bulunursa yabancı tacirler altınları alırlarmış*” şeklinde açıklamıştır. Malların değiş tokuş edildiği takas veya trampa yöntemine benzeyen bu basit alışveriş sistemiyle altın yatakları gizli tutularak bölgesel sınır ihlalleri engellenmiş ve Mali imparatorluk çıkarları korunmuştur. Ancak sessiz ticaret uygulaması zaman içerisinde maden yataklarını ve çıkarılan madenlerin depolandığı yerleri iyice merak edilir hale getirerek, bölgenin zenginliği hakkında çeşitli spekülasyonlara neden olmuştur (Harris, 2020: 4).

Mansa Musa'nın yönetiminde altın çağını yaşayan Mali İmparatorluğu'nda her alanın yönetilebildiği etkili bir merkezi hükümet sistemi kurulmuştur. İmparatorluk, 14 eyalete ayrılmış ve her bir eyalete vali ya da emirler atanmıştır. Benzer bir yaklaşım Mali'nin ticari merkezleri için de benimsenmiş olup, her bir ticari merkezin kendi valisi veya farbası olmuştur. Dolayısıyla Mansa'ya bağlı olan tüm valiler, emirler ve farbalar I. Musa'nın kontrol ve denetimine tabii olmuştur (Munnik, 1987: 137). Mansa Musa, tüm taşra yöneticilerine maaş hususunda cömert davranmış ayrıca halkına karşı da adil, cömert ve hoşgörüle yaklaşmıştır.

Kuzey Afrika ve Orta Doğu, çok dinli bir imparatorluğun hükümdarı olan Müslüman Mansa Musa'yı; 1324- 1326 yılları arasında gerçekleştirdiği görkemli “*hac yolculuğu*” ile tanımıştır.

Orta Doğu'ya seyahat eden ilk Afrika hükümdarlarından biri olan Mansa Musa, 1324 yılında, 4000 milden fazla mesafedeki İslam'ın kutsal şehri Mekke'ye olan hac yolculuğuna çıktı (Pearson, 2020: 4). Musa, 60.000 kişilik kervanıyla, Mali'nin başkenti Niani'den, Yukarı Nijer Nehri Walata'ya (Moritanya), ardından Tuat veya Adrar'a (Cezayir'in güneyi) ve biraz orada konakladıktan sonra Kahire (Mısır) yoluyla Ghademes'ten (Libya) geçmiştir. Bu yolculukta 12.000 köle yer almıştır, sadece yaklaşık 300'er libre⁷ altın yüklenmiş 80 deve Mansa Musa'nın kişisel eşyalarını taşıyordu (Oulhadji, 2018: 30 – 31). Conrad (2010: 37); Mansa Musa'ya hac yolculuğunda eşi Inari Kanuté' nin de eşlik ettiğini, kraliçenin bu yolculukta içlerinde altın ustası olan 500 köle başta olmak üzere yüzlerce hizmetlisinin olduğunu ve her biri 300 libre altın taşıyan 100 devesinin bulunduğunu iddia etmiştir (Conrad, 2010: 37'den aktaran: Oulhadji, 2018: 31).

1324 yılının Temmuz ayında Mısır'a varan Mansa Musa, halka karşı cömert davranıp yanındaki altınları ve değerli eşyaları hediye olarak dağıtmış ayrıca Mısır sultanına sadece tanışma hediyesi olarak 40.000 dinar (altından yapılmış madeni paralar) ve sultanın komutanına da 10.000 dinar göndermiştir. Maliler, Kahire pazarlarında alışveriş yaptıklarında, tacirler değerli eşyalar için beş dinar istemiştir (Oulhadji, 2018: 31). Mısır'da; hükümet üyelerine, fakirlere, âlimlere ve diğer birçok kişiye altın hediye etmiştir (<https://www.egypttoday.com> (03.02.2022)). Mansa Musa'nın bol bol dağıttığı ve harcadığı altınlar sonucunda Kahire'de altın dinarın değeri (gümüş dirheme göre) %20 oranında düştü (<https://www.worldhistory.org> (03.02.2022)). Hatta, Mansa Musa'nın Kahire'yi ziyaretinden 10 yıl sonra Kahire'ye gelen İbni Batuta, Mısır ekonomisinde sorunların hala sürdüğünü gözlemlemiştir (<https://www.egypttoday.com> (03.02.2022)). Mısır'da Mansa Musa'nın dağıttığı altınlar ve ona eşlik eden devasa kervanının yapmış olduğu harcamaları sonucunda Mısır'da 12 yıllık “*Altın Resesyonu*” dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Mansa Musa'nın altınlarının Mısır piyasasına girmesiyle “*metalin değeri*” ciddi bir düşüş yaşamıştır. Dolayısıyla bu dönemde değer kaybeden altın, Mısır pazarında talep artışına ve enflasyona sebep olmuştur (Demirtaş, 2020). Mansa Musa, gerek Kahire ve Mekke'de çok fazla altın harcaması nedeniyle kervanın dönüş ihtiyaçlarını finanse etmek, gerekse Mısır piyasasında dağıtmış olduğu altınların neden olduğu olumsuzlukları giderebilmek amacıyla Mekke'den dönüş yolculuğunda daha önceden Mısır'da arz ettiği altınları mümkün oldukça geri ödünç almış ve sebep olduğu hiperenflasyonu böylece gidermeye çalışmıştır (Oxford, 2020: 5). Döneminin büyük tüccarlarından Seradj Eddine İbn Al-Kuik'in de Mansa Musa'ya borç veren ünlü tüccarlardandır (Oulhadji, 2018: 32). Mısır Sultanının ricası üzerine Mansa Musa'nın, Kahire'de sebep olduğu bu ekonomik krizi çözmek için altınları yüksek faiz karşılığında tacirlerden geri almaya çalıştığı bile ileri sürülmüştür (Çelik, 2021). Kahire'deki tefeciler ise bu durumu fırsat bilip oldukça yüksek faiz oranlarıyla piyasayı borçlandırmıştır. Mansa Musa'nın Mali'ye geri dönmesi ve tüm borcunu tek seferde anapara ve faiziyle birlikte ödemesi sonucunda altının değeri düzelmeye ve fiyatlar tekrar normal seviyelerine dönmeye başlamıştır. Dolayısıyla Kahire'deki tefecilerin yüksek

⁷ Libre, bir ağırlık birimidir. 1 lb=0.454 kg'dır.

borçlanma oranları üzerine kurdukları bu yeni sistem, altının değerinin normal seviyelere dönmeye başlamasıyla birlikte çökmüştür (Oxford, 2020: 5).

Mansa Musa'nın 1324–1326 yılları arasında gerçekleştirdiği görkemli hac yolculuğunun bütçesi ve maliyeti, sahip olduğu servetin finans tarihine en iyi yansımalarından biridir. Mansa Musa'nın yolculuğu, Mali İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'da, Orta Doğu'da ve hatta Avrupa'da daha iyi tanınmasına sebep olmuştur. 1339 yılında dünya haritasında Mali İmparatorluğu'nun yerini almasında, Mansa Musa'nın servetini ve devletinin gücünü ortaya koyan "hac yolculuğunun" etkisi göz ardı edilmemelidir (Oulhadji, 2018: 33). 1375 yılında İspanyol haritacılar tarafından çizilen Katalan Atlası⁸'nda batı Afrika; tahtta oturan ve bir elinde altın külçesi diğer elinde altın bir asa tutan Mansa Musa ile tasvir edilmiştir (<https://www.nationalgeographic.org> (03.02.2022)) Katalan Atlası'nda Mansa Musa'nın portresi aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.



Şekil 1. Katalan Atlası Mansa Musa Portresi

Kaynak: (<https://www.postcardsfromtimbuktu.com> (05.02.2022))

Mansa Musa, Mali İmparatorluğu'na döndüğünde devletine bağlı şehirlerin canlanması için bir dizi çalışmalara başlamıştır. Mali imparatorluğunun en önemli şehirleri arasında yer alan Gao ve en ünlüsü Timbuktu'da olmak üzere camiler ve büyük kamu binaları inşa ettirmiştir. Timbuktu; 14. yüzyılda büyük bir İslam Üniversitesi merkezi haline gelmiştir. Ayrıca, Mansa Musa İslam dünyasının dört bir yanından bilim insanları ve mimarlarını Mali'ye davet etmiş, böylece devletinin itibarını arttırarak, refah ve gelişim seviyesini de en üst sınırlara taşımıştır (<https://www.nationalgeographic.org> (03.02.2022)). Mansa Musa hakkındaki bilgiler, yaşadığı yüzyıl ve coğrafyanın da etkisiyle oldukça kısıtlıdır. Yaşadığı çağda; dünya

⁸ 14. Yüzyılda Abraham Cresques tarafından tezhip edilmiş ve Avrupalılar açısından dünyanın tasvir edildiği orta çağ dönemine ait dünya haritasıdır (<https://www.arkeolojikhaber.com> (05.02.2022)).

altın rezervinin yarısına veya 1/3'üne sahip olduğu iddia edilen ve zenginliğinin tutarı tam olarak hesaplanamayan, dünyanın en zengin insanı Mansa Musa'nın serveti; günümüzde muğlak kalmış tartışma konularından biridir. Bazı araştırmacılar Mansa Musa'nın servetinin hala hesaplanmadığını, bazıları ise bu servetin yaklaşık 400 milyar \$ olabileceğini iddia etmiştir. Günümüzde bu tutar, küresel ekonominin aktörlerinden Jeff Bezos ve Bill Gates'in servetinin toplamından bile daha fazladır (Pearson, 2020: 3).

Mansa Musa'nın vefatının ardından yerine geçen hükümdarlar onun gölgesinde kalmıştır. 1337 yılında Mansa Musa'nın vefatından sonra Mali imparatorluğu bir daha bu güçlü liderlik devrini bir daha yaşayamamış ve gerilemeye başlamıştır. Bu gerileme, kuzey eyaletlerine değerli ticaret yollarının ve ticari pazarların bağımsız kontrolünü kademeli olarak yeniden kazanmaları için fırsatlar sunmuştur. Nijer Nehri'nin kuzey kıvrımı boyunca uzanan Songhai halkları, Mali imparatorluğunun güçsüzleşmesinden faydalanmış ve Songhai, askeri gücünü çevredeki bölgeleri kontrol etmek için kullanmıştır⁹(Hamilton, 2019: 207).

Sünni Ali (Ber) 1464 yılında Nijer Nehri boyunca geniş bir fetih başlatmış ve nihayetinde başkentini Gao'da kurmuştur. İslamiyet'i kabul eden kral, dış ticareti sürdürmüş ve krallığındaki Sonikeli tacirlere de önem vermiştir. 1492 yılında Sünni Ali (Ber) vefat ettiğinde generallerinden olan Askia Muhammed Toure yeni kral olmuştur. Onun devrinde Songhai İmparatorluğu batıya ve Atlantik'ten, ırmaklarına, Sengal Nehri Vadisi'ne, günümüz Kuzey Nijerya'nın Hausa Bölgesi'ne ve Çad'a kadar da doğuya genişlemiştir (Hamilton, 2019: 207). Batı Afrika'nın altın ticaretinin bir bölümünün kontrolünün Portekizlilerin eline geçmesi, Kral Muhammed'in Songhai İmparatorluğu'nu güneydoğuya doğru genişletme kararının nedenlerinden biri olabileceği ileri sürülmektedir. Kuzeydeki Tagazha'daki tuz madenlerini de içeren Songhai İmparatorluğu, Batı Afrika'nın ticaret yolu olan Nijer Nehri'nin neredeyse tamamına hâkim olmuştur. Kral I. Muhammed de aynen Mansa Musa gibi devlet yönetiminde İslamiyet'i kendine rehber edinmiştir. Mali İmparatorluğu, Askia Muhammed Toure'dan sonra gelen kralların devlet yönetiminde başarısız olmaları sonucunda giderek zayıflamış, 16. yüzyılın son çeyreğinde ise gücünü iyice kaybederek, Faslı lider Ahmed el-Mansur al-Dhahabi'nin ordusuna yenilmiştir. Savaşın sonra Songhai hazinesi ele geçirilmiş ve Timbuktu da dâhil olmak üzere imparatorluk, Faslıların hâkimiyetine geçmiştir. 6. yüzyıldan beri var olan ve Batı Afrika'nın o tarihe dek en büyük imparatorluğu olan Songhai, Batı Afrika'ya egemen olan büyük imparatorlukların da sonuncusu olmuştur (<https://www.worldhistory.org> (09.09.2021)).

Mansa Musa'nın liderliği yerel açıdan; Afrika'nın sahip olduğu kaynakların iktisadi değerini açığa çıkarma, fethedilen topraklarda inanç özgürlüğüne hak tanıyarak barışı sağlama ve devlet yönetiminde liyakatin esas alınması gerektiği hususlarında kendisinden sonra gelen Afrikalı liderlere örnek olmuştur. Yaklaşık 400 milyar \$ değerinde servete sahip ve dünyanın yaşamış en zengin insanı olarak kabul edilen "*Mansa Musa'nın Biyografisi*", küresel açıdan batı hegemonyasının Afrika'yı keşfetmeden ve sömürmeden önce kıtadaki zenginliğin ve refahın boyutlarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

⁹ Bölgenin batısında Soninke, güneyinde Manden ve Timbuktu'nun doğusunda Songhai halkı yaşamıştır.

6. SONUÇ

Tarihe, Afrika'nın güçlü devletlerinden birisi olarak, ışık tutan Gana İmparatorluğu'nun kaybettiği topraklarda yükselen yeni bir imparatorluğun temelleri atılmış ve böylece Gana'nın bir parçası olan Mandigo halkı kralının oğlu Sundiata Kieta tarafından Mali Krallığı kurulmuştur. Krallığın ilk Mansa'sı olan Sundiata Kieta, bu küçük krallığı dev bir imparatorluğa dönüştürmek amacıyla birçok fetihler gerçekleştirerek Wangara'daki altın madenlerini ele geçirdi. Ticaret yolları arasında bağlantı oluşturmak amacıyla Niani'yi krallığın başkenti yapmıştır. Mali imparatorluğu başta altın ve tuz olmak üzere diğer önemli ürünlerin ticaretinin yapıldığı bir ticaret merkezi haline geldi. Devletin diğer bir önemli gelir kaynağı da toplanan vergilerdi. İmparatorluk sınırlarına giren her bir ons altın, bakır ve tuz'dan vergi alınmıştır. Üç büyük altın madenine sahip olan Mali'de çıkartılan altınların tamamı Mansa'ya aittir. Araştırmacılar tarafından, Mali İmparatorluğu'ndan çıkarılan altınların, dünya rezervinin yaklaşık yarısı veya 1/3'üne tekabül ettiği iddia edilmiştir. Altın, Mali ekonomisinin tartışmasız yapı taşı olmuştur. Zira imparatorlukta standart bir para birimi kullanılmadığından başlıca para birimi olarak; altın tozu ile külçeleri ve çağın önemli iktisadi değerleri arasında yer alan tuz ve bakır tercih edilmiştir.

Sundiata Kieta'nın inşa ettiği Mali İmparatorluğu'na altın çağını yaşatan lider "*Altın Kralı Mansa Musa*" olmuştur. Mansa Musa, giderek büyüyen Mali İmparatorluğu'nu 14 eyalete ayırmış ve her bir eyalete kendisine karşı sorumlu emir veya valiler atayarak feodalizmi benimsemiştir. Mali İmparatorluğu'nun altın madenleri ve çıkarılan tuz Mansa'nın kontrolü altında olduğu için devletin sınırları genişledikçe Mansa Musa'nın zenginliği de artmıştır. Kuzeyden, güneye Mali'ye akın eden tacirler için, Mali imparatorluğu, Mansa Musa döneminde çok önemli bir ticari merkez olmuştur.

Dünya tarihine adını ve sahip olduğu serveti "*Muhteşem Hac Yolculuğu*" ile yazdıran Mansa Musa, bir ülkenin ekonomisini tek başına kalkındıracak ve/veya aynı zamanda finansal kriz yaşatacak güce sahipti. Nitekim, yaptığı "*Muhteşem Hac Yolculuğu*" ile Mısır ekonomisi üzerinde yaklaşık 12 yıl boyunca finansal açıdan resesyonist bir etkiye neden oldu. Mansa Musa'nın kutsal hac yolculuğuna çıktığı 60.000 kişilik kervanda 12.000 köle yer almış, ayrıca Musa'nın kişisel eşyalarını taşıyan yaklaşık 80 devenin her birine de 300 libre altın yüklenmiştir. Rivayetler Kraliçe Inari Kanuté'nin de eşi Mansa Musa'ya hac yolculuğunda eşlik ettiğini ve kraliçeye ait 100 devenin de 300'er libre altın taşıdığını belirtmektedir. Mansa Musa'nın yalnızca Mısır'a giriş yaptığında bile nezaketen "*Sultana Selam Göndermek*" için 40.000, sultanın komutanına ise 10.000 altın dinar gönderdiği söylenmiştir. Kahire'de bir süre kaldıktan sonra Medine ve Mekke'ye giden Mansa Musa ve devasa kervanı, buralardaki pazarlarda, özellikle Kahire'de, bolca altın harcamış ve sonuçta Mısır'da yaklaşık 12 yıl süren "*Altın Resesyonuna*" sebep olmuştur. Mansa Musa hac vazifesini yerine getirdikten sonra doğrudan Mali İmparatorluğu'na dönmeyi planlamasına rağmen başta kendisi olmak üzere, kervandaki diğer kişilerin de yaptıkları kontrolsüz harcamalar sonucunda, elde kalan altın miktarı kervanın dönüş masraflarını karşılamaya yetmeyince Mansa Musa, dönemin ünlü tacirlerinden Seradi Eddine Ibn Al – Kuik'ten borç aldı. Ayrıca Musa'nın, Mısır'da sebep olduğu finansal krizin etkisini gidermek için Mısır sultanının da ricası ile Mısır'daki tacirlerden yüksek faiz karşılığında altınları geri aldığı da ileri sürülmüştür. Netice itibariyle Mansa

Musa'nın gerçekleştirdiği bu muhteşem hac yolculuğunun devasa bütçesi ve sahip olduğu servetinin finansal etkileri Mali İmparatorluğu'nun kıtalararası anlamda tanınmasına sebep olmuştur.

Saltanatında, dünya altın rezervinin yarısı veya 1/3'ünün tek başına sahip olduğu iddia edilen Mansa Musa'nın servetinin büyüklüğü hala bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bazı araştırmacılar, Mansa Musa'nın servetinin yaklaşık 400 milyar \$ olduğunu iddia ederek, dünyanın gelmiş geçmiş en zengin insanı olduğunu iddia etmişlerdir. Forbes'in açıkladığı verilere göre, 2021 yılı için Bernard Arnault'un 198.8 milyar\$ servetiyle dünyanın en zengin kişisi olduğu, 193.3 milyar\$ ile Jeff Bezos'un ikinci, Elon Musk'ın 182.1 milyar \$ üçüncü ve Bill Gates 132.1 milyar\$ dördüncü olarak sıralandığı günümüz ekonomik ölçülerinde bile Mansa Musa'nın serveti halen açık ara önde olmaya devam etmektedir. Öte yandan Mansa Musa'nın ve ardından gelen diğer Afrikalı hükümdarların emperyalizmi seçmesi ve bu servetin günümüz ekonomisine, Avrupa devletlerinin emperyal faaliyetleriyle taşınmış olma ihtimali de göz önüne alındığında aslında Mansa Musa'nın servetinin dünya ekonomisine, özellikle Batı ekonomilerine etkisinin yadsınamayacak derecede olabileceği olasılığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, Mansa Musa'nın serveti bağlamında, Mali İmparatorluğunun sahip olduğu bu muazzam birikimin nasıl ve hangi olaylar sonucunda başka ülkelere transfer olduğu da araştırılması gereken diğer bir önemli konu olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Arkeolojik Haber, Katalan Atlası. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-katalan-atlasi-atla-s-catalan-19519/> (05.02.2022).
- Awortu, B. E., Michael, T.B. (2018). Leadership in Pre-Colonial Africa: A Case Study of Sundiata Keita (Mari Jata) C. 1217-1255 and Mansa Musa Keita (Kankan) C. 1312-1337 of Mali, *International Journal of Novel Research in Humanity and Social Sciences*, 5(1), 28 – 36.
- Baker, D. (2015). The Ghana Empire West Africa's First Major State, *Newsale*, 1 -5.
- Conrad, D. C. (2010). *Empires of Medieval West Africa: Ghana, Mali, and Songhay*, New York: Chelsea House' den aktaran: Oulhadji, M. (2018). The West African Medieval Empire of Mali (13th-15th Centuries), (Master's Thesis, Ahmed Draia University of Adrar, Algeria). Erişim Adresi: <https://dspace.univ-adrar.edu.dz/jspui/bitstream/123456789/209/1/The%20West%20African%20Medieval%20Empire%20of%20Mali%20%2813th-15th%20Centuries%29.pdf>
- Çelik, M. M. "Tarihin gördüğü en zengin Kral: Mansa Musa'nın Mekke Yolculuğu" (2021), <https://www.indyturk.com/node/402016/ya%C5%9Fam/tarihin-g%C3%B6rd%C3%BC%C4%9F%C3%BC-en-zengin-kral-mansa-musa%E2%80%99n%C4%B1n-mekke-yolculu%C4%9Fu> (09.09.2021).
- Demirtaş, Ö. (2020). "Yaşamış En Zengin İnsan", (Video), Erişim Adresi: https://www.youtube.com/results?search_query=MANSA+MUSA
- Egypt Today, The Epic Pilgrimage of a Malian King. <https://www.egypttoday.com/Article/6/17618/The-epic-pilgrimage-of-a-Malian-king> (03.02.2022)
- Gearon, E. (2012). Empires of Gold, Feature.

- Gürsoy, Cevat Rüştü (1988). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 435-439.
- Hackensackschools, Ghana Empire (830 CE – 1235 CE). <https://www.hackensackschools.org/site/handlers/filedownload.ashx?moduleinstanceid=1317&dataid=9866&FileName=african%20empires.pdf> (09.08.2021).
- Haghnavaaz, J. (2014). Spread of Islam in Africa, *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences*, 6(2), March-May, 124- 128.
- Hamilton, M.A. (2019). Globalization, Glocalization, and the Impact of Circular Migration on the Expansion of Christianity in Islamic Sub-Saharan Africa, *Southwestern Journal of Theology* 61(2), s.201 – 217.
- Harris, C. (2021). Mansa Musa I of Mali: Gold, Salt, and Storytelling in Medieval West Africa, Case Study, University of Oxford, USA. Erişim Adresi: <https://globalcapitalism.history.ox.ac.uk/files/ghocmansamusainmalipdf>
https://ec.europa.eu/echo/where/africa/share-horn-of-africa_en (03.08.2021)
- İslam Ansiklopedisi, Afrika, <https://islamansiklopedisi.org.tr/afrika#1> (03.08.2021)
- Mann, K. (1996). Ghana Mali Songhay: The Western Sudan. (African Kingdoms of the Past Series). South Orange, NJ: Dillon Press'den aktaran: Company'den aktaran: Nwoke, L. K. (bt), A Hidden History: The West African Empires Before the Atlantic Slave Trade, (Yayınlanmamış ders notu), Houston Teachers Institute, USA 76 -88. Erişim Adresi: <https://www.uh.edu/honors/Programs-Minors/honors-and-the-schools/houston-teachers-institute/curriculum-units/pdfs/2008/african-history/nwoke-08-africa.pdf>
- McKissack, P., McKissack F. (1994). The Royal Kingdoms of Ghana, Mali, and Songhay: Life in Medieval Africa. New York: Henry Holt and Company'den aktaran: Nwoke, L. K. (bt), A Hidden History: The West African Empires Before the Atlantic Slave Trade, (Yayınlanmamış Ders Notu) Houston Teachers Institute, USA. 76 -88. Erişim Adresi: <https://www.uh.edu/honors/Programs-Minors/honors-and-the-schools/houston-teachers-institute/curriculum-units/pdfs/2008/african-history/nwoke-08-africa.pdf>
- Munnik, M. (1987). The Mali Empire, *Africa Insight*, 17 (2). 136 – 137.
- NALRC, (bt.) Sonike, NALRC, USA. <https://nalrc.indiana.edu/doc/brochures/soninke.pdf> (04.08.2021).
- Nationalgeographic, Mansa Musa (Musa I of Mali). <https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/mansa-musa-musa-i-mali/> (03.02.2022)
- NJSFB, (2021). The Mali Kingdom (about 1235–670 CE). Background Unit: African Civilizations. Erişim Adresi: https://njsfb.org/wp-content/uploads/2021/03/The_Mali_Kingdom_Handout.pdf
- Okonkwo, C. (2011). African Americans Descendants of Black West African Empires, 1 – 7. Erişim Adresi: <https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/uosu.edu/dist/1/3078/files/2012/06/Charles-Okonkwo.pdf>
- Oulhadji, M. (2018). The West African Medieval Empire of Mali (13th-15th Centuries), (Master's Thesis, Ahmed Draia University of Adrar, Algeria). Erişim Adresi: <https://dspace.univ-adrar.edu.dz/jspui/bitstream/123456789/209/1/The%20West%20African%20Medieval%20Empire%20of%20Mali%20%2813th-15th%20Centuries%20.pdf>
- Oxford, (2020). Mansa Musa I of Mali: Gold, Salt, and Storytelling in Medieval West Africa, Oxford Centre for Global History, ss. 1-10. <https://globalcapitalism.history.ox.ac.uk/files/ghocmansamusainmalipdf> (01.09.2021)

- Paterno, D. R. (1994, November), The True Lion King of Africa; Sundiata, King of Old Mali, National Council of Teachers of English 84th Annual Convention Orlando, Florida.
- Pearson, (2020). Mansa Musa (c.1280–c.1337) and the Mali Empire, History Topic of the Month How. Erişim Adresi: <https://www.pearson.com/content/dam/one-dot-com/one-dot-com/uk/documents/subjects/humanities/history-topic-of-the-month-mansa-musa-print-worksheet.pdf>
- Post Card From Timbuktu. <https://www.postcardsfromtimbuktu.com/products/4-14th-century-catalan-atlas-with-timbuktu-and-mansa-musa> (05.02.2022).
- Pringle, R. (2006). Democratization in Mali, *United States Institute of Peace*, 1- 79.
- World History Encyclopedia, Mansa Musa I. https://www.worldhistory.org/Mansa_Musa_I/ (03.02.2022)
- World History Encyclopedia, Songhai Empire. https://www.worldhistory.org/Songhai_Empire/ (09.09.2021).